

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
кафедра загальної та практичної психології

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ В
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Групи Pss1-M20z
спеціальності 053 Психологія
Крицька Яна Вікторівна

Керівник:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук,
доцент

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	8
1.1. Загальна характеристика особливостей розвитку емпатії.....	8
1.2. Психологічні особливості розвитку емпатії у юнацькому віці.....	15
1.3. Чинники, що впливають на розвиток емпатії у юнацькому віці.....	20
Висновок до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	27
2.1. Обґрунтування процедури експериментального дослідження розвитку емпатії у юнацькому віці.....	27
2.2. Методи і методики дослідження особливостей розвитку емпатії у студентському віці.....	34
2.3. Аналіз результатів дослідження психологічних особливостей розвитку емпатії у юнацькому віці.....	46
2.4. Психолого-методичні рекомендації розвитку емпатії для осіб юнацького віку.....	60
Висновок до розділу 2.....	64
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	76

ВСТУП

Постановка проблеми. У сучасному світі одне із найважливіших завдань, стоїть гуманізація суспільства, що вимагає типу відносин між людьми, який побудований на основі розуміння один одного та поваги до індивідуальності іншого. Особливу актуальність прибиває до себе процес прийняття нових важливих цінностей, головними з яких є утворення духовної культури особистості, однією частиною з якої є емоційна зрілість, збагачення людських почуттів, здатність до співпереживання, уміння радіти за іншу особу та співчувати. Духовне відродження України не можливе без гуманізації всіх сфер людського життя, фактичного, а не декларативного ставлення до людини як до самоцінності, як до істоти, яка втілює в собі нескінчені потенції роду «людина». У наш суперечливий час, коли у суспільстві відбуваються переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, коли людина постає як неповторна індивідуальність, а не засіб чи річ, як суб'єкт, а не об'єкт, дихотомії «Добро – Зло», Духовність – Прагматизм», «Я – інший (він)» набули особливої актуальності.

Але, усі цінності людини, які притаманні дорослій розвиненій людині, не дані дитині від народження. Вони виникають і формуються, завдяки теорії культурно-історичного розвитку за Л. С. Виготського, в процесі привласнення попереднього досвіду від попереднього покоління, під впливом виховання та в процесі розвитку особистості людини. На думку дослідників, найбільш значущим та важливим у вихованні дитини, розвитку її емоційної сфери, є формування соціальних емоцій та почуттів, які сприятимуть у процесі соціалізації людини, становлення її стосунки з оточуючими (Васильев & Поплужный & Тихомиров, 1980).

Таким чином, проблема емпатії, її місце в системі цінностей, структурі моральної свідомості й особистості загалом почала хвилювати психологів, а проблема розвитку емпатії у юнацькому віці тим більше, оскільки цей вік є одним із пікових періодів розвитку моральної свідомості людини. Існує низка

психологічних досліджень, у яких емпатія розглядається як умова розвитку моральної свідомості (Л. І. Божович, Т. І. Коннікова, І. Д. Бех), механізм просоціальної поведінки (Т. П. Гаврилова, А. В. Соломатіна й ін.) та самотрансцендентності людини (В. А. Петровський, К. Роджерс).

Актуальність вибору даної теми підтверджуються емпіричними дослідженнями сучасних педагогів та психологів – Л. П. Журавльової, В. А. Киричок, О. М. Пархоменко, О. П. Саннікової та ін. Різні аспекти розвитку емпатійності особистості висвітлювалися у працях відомих вітчизняних психологів та педагогів (К. О. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський, Д. Б. Ельконін, О. В. Запорожець, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. О. Сухомлинський та ін.), які стали методологічним та теоретичним підґрунтям багатьох досліджень цієї проблеми. Серед них значне місце посідають дослідження емпатійного розвитку, чутливості, сприяння та співпереживання студента (Л. І. Джназян, А. Д. Кошелева, Я. З. Неверович, Л. П. Стрелкова).

Над дослідженням даної проблеми, займались також й іноземні дослідники. Як от наприклад, американський дослідник М. Девіс вважає, що емпатія пов'язана з тенденцією спонтанно займати психологічну позицію інших людей. При чому цей факт людина майже не усвідомлює, хоча, на думку автора, навчається цього у процесі соціалізації завдяки розвитку пізнавальної сфери в дитячому віці (Davis, 1983).

Із попереднім судженням збігається й висновок досліджень О. Бодальова: тільки уявляючи себе на місці іншого, незалежно від міри усвідомлення цього факту, людина здатна до дійсного емоційного відгуку, що й називається емпатією. Здатність уявити себе на місці іншого науковець тісно пов'язує саме з емоційною сферою особистості, що є вихідною від формування образу того, хто переживає. Тобто, стати на позицію іншого можливо після формування певного образу іншого та відчування відповідної емоції з цього приводу (Бодальов & Ковальов, 1992).

Ф. Хайдер – засновник досліджень атрибуцій, відмічав, що люди у власному повсякденному житті завжди не просто спостерігають явища, а й

аналізують їх з метою усвідомлення їхньої сутності. Звідси й намагання людини раніше за все зрозуміти причини поведінки людини, а якщо інформації обмаль щодо причин, то люди їх знаходять з боку власних уявлень. Також люди у процесі пізнання інших можуть «приписувати» їй певні особистісні якості, мотиви потреби, тощо (Nahari, 2008).

Проникнення в стан іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, співпереживання і співчуття їй є необхідною умовою формування толерантної, гуманістично спрямованої, активної і діяльної особистості. Проте, незважаючи на свою досить тривалу історію (в рамках філософських дисциплін проблема емпатії розглядалась ще в минулому столітті), дослідження в цій царині залишаються розрізненими, суперечливими і не мають єдиної завершеної цілісної теорії. Ця психологічна сфера характеризується різноманітністю теоретичних підходів до предмета, який вивчається, відсутністю єдиних критеріїв розробки спеціальних методик і методичних прийомів його дослідження (Борисова, 1982). Саме тому, недостатня розробка методик та прийомів дослідження розвитку емпатії у студентському віці зумовило вибір теми дослідження: «Психологічні особливості розвитку емпатії у юнацькому віці».

Мета дослідження: теоретичне та експериментально дослідження психологічних особливостей розвитку емпатії у юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: рівень емпатії юнацькому віці недостатньо розвинутий і залежить від процесу соціалізації.

Відповідно до мети дослідження було висунуто такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей феномену емпатії.
2. Виокремити психологічні особливості емпатії у юнацькому віці.
3. Експериментально дослідити особливості розвитку емпатії у юнацькому віці.

4. Розробити психолого-методичні рекомендації щодо розвитку емпатійних здібностей у студентів.

Об'єкт дослідження: розвиток емпатії особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку емпатії у студентському віці.

Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези використано наступні методи дослідження:

1. Аналіз та узагальнення дослідницької літератури;
2. Психодіагностичні методи (тестування);
3. Емпіричні («Діагностика рівня емпатійних здібностей» В. В. Бойко, «Діагностика рівня емпатії» І. М. Юсупов).
4. Обробка результатів методом математико-статистичного аналізу: описові статистики, непараметричний критерій Вилкоксона.

Емпірична база дослідження: у дослідженні брали участь студенти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що показано сутність та зміст розуміння емпатії; розроблено основні психолого-методичні рекомендації для розвитку емпатії.

Практичне значення роботи полягає у дослідженні психологічних особливостей розвитку емпатії у студентському віці; надання психолого-методичних рекомендацій щодо розвитку емпатійних здібностей у осіб студентського віку; отримані дані можна використати як підставу для подальших досліджень у даному напрямку.

Апробація. Результати дослідження представлені та обговорені на таких наукових конференціях: VII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.)» (26 жовтня 2021 р. м. Кам'янець-Подільський); VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі», (15 лютого 2022 р. м. Кам'янець-Подільський).

Публікація. Результати дослідження відображені у таких публікаціях автора:

Гудима О.В., Крицька Я.В. Психолого-педагогічні детермінанти розвитку емпатії у юнацькому віці. *Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора Шинкарюка А.І.)*, 26 жовтня 2021 р. : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ФОП Гордукова І.Є., 2021. С. 40–43.

Гудима У.В., Крицька Я.В. Психологічні особливості формування емпатії у студентському віці. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі*, 15 лютого 2022 р. : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2022. С. 44–47.

Структура роботи: дипломна робота складається зі змісту, вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

Наше наукове дослідження дозволило розкрити відповіді на запитання які до цього було поставлено. Було проведено теоретичний аналіз та пошук літератури за темою емпатії студентського віку, виокремлено особливості емпатії у студентському віці, експериментально досліджено психологічні особливості розвитку емпатії, а також на основі отриманих результатів розроблені рекомендації для подальшого розгляду проблеми.

1. Опрацювавши психолого-педагогічну літературу з досліджуваної проблеми, ми дійшли висновку, що емпатія – це якість особистості, яка проявляється в здатності відчувати емоційний стан (переживання) і розуміти внутрішній світ іншої людини, що дає можливість досягати взаєморозуміння і гармонізації міжособистісних стосунків. Емпатія – це складний багаторівневий феномен, структуру якого становить єдність емоційного, когнітивного і поведінкового компонентів. Емоційний компонент – здатність розпізнавати емоційні стани інших людей, відчувати їх емоційні переживання. Когнітивний – здатність подумки переносити себе в позицію іншої людини, розуміти її думки і почуття, сприймати і пізнавати внутрішній світ іншої людини. Поведінковий – здатність активно відгукуватися на почуття іншої людини, полегшувати її страждання; допомагаюча, альтруїстична поведінка у відповідь на переживання іншого.

2. Виокремлено психологічні особливості емпатії у студентському віці. Емпатія у студентів виконує функцію коректування вибраних способів взаємодії на основі емпатійного зворотнього зв'язку. Емпатія у студентському віці виконує ряд функцій: збільшення здатності переконувати; подолання психологічного захисту іншого; покращення розуміння іншої особи; збагачення власного життєвого досвіду на емоційному рівні; емпатії дає можливість для саморозкриття особистості студентів і отримання підтримки.

Види та форми прояву емпатії у студентів будуть залежати від ціннісних орієнтирів студента, а також від особливостей світогляду людини. Емпатійним студента можна назвати тоді, коли його когнітивні та поведінкові компоненти, а також емоційні є збалансованими.

Емпатія відіграє важливу роль у комунікації в студентській групі. Емпатійна особа студентського віку характеризується вчуваністю та альтруїстичністю.

3. Експериментальне дослідження особливості розвитку емпатії у студентському віці представляє наступні результати. Отримані результати експериментального дослідження було оброблено за допомогою математико-статистичного аналізу та представлено у загальних результатах. За допомогою аналізу даних непараметричним критерієм Вилкоксона, нам вдалось з'ясувати відмінності між діагностичним дослідженням до та після проведення тренінгової програми.

До проведення тренінгових занять, ми отримали результати того, що студенти перебувають на середньому рівні розвитку емпатії. А саме, у контрольній групі досліджуваних є властивий досить високий відсоток зниженого рівня емпатії, далі іде середній рівень, а також малий відсоток низького рівня, а також немає проявлення респондентів з показником вищого рівня емпатії. Це говорить про те, що така група потребує покращення рівня, тому що багато професій потребують високого рівня емпатії. А саме – це ті професії, що потребують постійного спілкування. Високий рівень емпатії допоможе покращити розуміння інших та рівень міжособистісного спілкування. Студенти Національного університету «Острозька академія», що брали участь у дослідженні здобувають освіту різного напрямку, які потребують особистісного розвитку в контексті рівня емпатії.

У експериментальній групі дуже високого рівня емпатії не отримано. Середній рівень є у 80 % респондентів. Знижений та дуже низький рівень не зустрічається. Тобто варто говорити про те, що рівень емпатії у

експериментальній групі значно відрізняється від контрольної, а саме відсутністю дуже низького рівня емпатії.

Після проведеної тренінгової програми маємо певні відмінності у психодіагностичному дослідженні. Загальні результати говорять про те, що 10 % респондентів – це особи з середнім рівнем емпатії, а решта 90 % – досліджуванні з високим рівнем емпатії.

За допомогою аналізу отриманих результатів, непараметричний критерій Вилкоксона підтверджує гіпотезу. Помічено відмінності у досліджуваних групах. І це говорить про те, що застосування тренінгових та просвітницьких занять на цю тему, допомагають підвищити рівень емпатії у студентів. Також підтверджується гіпотеза про залежність рівня емпатії від соціального розвитку студентів. Саме соціальний розвиток та його усвідомленість, дає поштовх до розвитку та більш глибокого розуміння значення про емпатію.

Отже, для покращення рівня емпатії у студентів слід застосовувати тренінгові заняття для тренування своїх емпатійних можливостей. Саме такі заняття допоможуть на вищому рівні зрозуміти інших та покращити міжособистісне спілкування.

4. Відповідно до визначених психологічних умов нами розроблено методику поетапного розвитку емпатії осіб студентського віку, яка передбачає послідовне використання на першому етапі ситуацій, орієнтованих на констатацію емоційних станів; на другому етапі – ситуацій, спрямованих на пізнання студентом власного внутрішнього світу і переживань іншої людини; на третьому етапі – ситуацій, спрямованих на допомагаючи, альтруїстичну поведінку у відповідь на переживання іншого.

Проведений експеримент підтвердив ефективність визначених психологічних умов і методики розвитку емпатії осіб студентського віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенк Г. Ю. Структура личности. Санкт-Петербург : Ювента ; Москва : КСП+, 2000. 464 с.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
3. Андреева Г. М. Психология социального познания. Москва : Аспект Пресс, 2009. – 288 с.
4. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. Москва : Аспект Пресс, 2001. 290 с.
5. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. Москва : МГУ, 1984. 103 с.
6. Балашов Е. М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації «Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Острог, 2014. Вип. 28. С. 28–39.
7. Бодальов А. А., Ковальов Г. А. Психологічні труднощі спілкування та їх подолання. *Педагогіка*. 1992. № 5– 6. С.65–70.
8. Бодальов А. А., Каштанова Т. Р. Теоретико-методологические аспекты изучения эмпатии. *Групповая психотерапия при неврозах*. Под ред. Б. Д. Карвасарского. Ленинград, 1975. С. 11–19.
9. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. 472 с.
10. Борисова А. А. Проницательность как проблема психологического общения. *Вопросы психологии*. 1990. №4. С. 12–18.
11. Борисова А. А. Эмоциональный облик человека и психологическая проницательность. *Особенности познания и общения в процессе обучения*. Ярославль, 1982. С. 92–96.
12. Братусь Б. С. Психология. Нравственность. Культура: актуальные проблемы психологии личности [Текст] Москва : Роспедагентство, 1994. 60 с.

13. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 351 с
14. Вартамян Г. А., Петров Е. С. Эмоции и поведение. АН СССР, Ин-т физиологии им. И. П. Павлова, Науч. совет АН СССР и АМН СССР по физиологии человека. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1989. 144 с.
15. Васильев И. А., Поплужный В. Л., Тихомиров О. К. Эмоции и мышление. Москва : Изд-во МГУ, 1980. 192 с.
16. Василькова А. П. Взаимосвязи эмпатии с личностными свойствами будущих специалистов-медиков. *Ананьевские чтения-99 : Тезисы научно-практической конференции*. Санкт-Петербург, 1999. С. 174 – 175.
17. Вачков И. В., Бачков В. И., Гриншпун И. Б., Пряжников Н. С. Введение в профессию «психолог»: Учеб. пособие. Москва : Издавництво Московского психолого-социального института, 2004. 119 с.
18. Вилюнас В. К., Гиппенрейтер Ю. Б. Психология эмоций. Тексты Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.
19. Водопьянова Н. Е. Синдром «психического выгорания» в коммуникативных профессиях. *Психология здоровья*. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 112-131.
20. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. *Вопросы психологии*, 1975. № 2. С. 147–158.
21. Галликер М., Ваймер Д. Психология взаимопонимания. Взаимность и диалог. Харьков : Издательство «Гуманитарный центр», 2013. 240 с.
22. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология: Учебное пособие. Москва : ИНФРА-М, 1997. 256 с.
23. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 243 с.

24. Ермакова П. Н., Лабунской В. А. Психология личности. Учебное пособие. Москва : Эксмо, 2007. 653 с.
25. Журавльова Л.П. Психологія емпатії. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2007. 328 с.
26. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии. Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. 480 с.
27. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 701 с.
28. Ильин Е. П. Психология воли. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 368 с.
29. Ильин Е.П., Пинигин В.Г. Структура эмоциональности как свойства личности. *Психологические проблемы самореализации личности* : сб. ст. Санкт-Петербург : СПбГУ, 2001. С. 102-110.
30. Кондрашенко В. Т., Донской Д. И., Игумнов С. А. Общая психотерапия: Рук. для врачей. 4-е изд., перераб. и доп. Минск : Выш. шк., 1999. 524 с.
31. Кондрашихина О. А. Опросники в психологической диагностике. Учебно-методическое пособие. Севастополь: Стрижак-пресс, 2007. 279 с.
32. Куницына В. Н. Межличностное общение. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 544 с.
33. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Смысл, Академия, 2005. 352 с.
34. Лоскутов В. В. Психологический этюд: эмоции и музыка. *Психологические проблемы саморегуляции личности*. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1998. С. 245-249.
35. Мак-Кей М., Роджерс П., Мак-Кей Ю. Укрощение гнева. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 352 с.
36. Максименко С.Д. Загальна психологія. Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.

37. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. Как давать и обретать душевное здоровье. Москва : Апрель Пресс. 256 с.
38. Мельников В.М., Ямпольский Л.Т. Введение в экспериментальную психологию личности. Учеб. пособие для слушателей ИПК преподавателей пед. дисциплин ун-тов и пед. ин-тов. Москва : Просвещение, 1985. 319 с.
39. Менджерицкая Ю. А. Эмпатия личности. Социальная психология личности в вопросах и ответах. Под ред. В. А. Лабунского. Москва : Изд-во Гардарики, 1999. 456 с.
40. Менджерицкая Ю.А. Социально-психологические характеристики неподтвержденной личности. *Психологический вестник*. Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1997. Вып. 2. С. 455–466.
41. Менджерицкая Ю.А. Влияние ситуаций затрудненного взаимодействия на проявление эмпатии партнеров. *Психологическая адаптация личности к условиям рыночной экономики*. Под ред. Т. Ю. Синченко, В. Г. Ромека. Ростов-на-Дону, 1999. С 18-128.
42. Морозов В. П., Васильева А. Г. Невербальный слух и эмпатия. *Труды Института психологии РАН*. Т. 1. Кн. 2. Москва : 1995. С. 253-260.
43. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития. Учебник для студ. высш. учеб. заведений. 10-е изд., перераб. и доп. Москва : Академия, 2006. 608 с.
44. Налчаждян А. А. Атрибуция, дисонанс и социальное познание. Москва : Когито-Центр, 2006. 415 с.
45. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 464 с.
46. Немов Р. С. Психология. Кн. 1. Общие основы психологии. Москва : «ВЛАДОС», 2013. 256 с.
47. Нитченко А. К. К вопросу о единицах эмпатии. *Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга*. Тезисы второй всесоюзной конференции. Москва, 1979 С.59-60.

48. Орлов А. Б., Хазанова М. А. Феномены эмпатии и конгруэнтности. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. С. 68–73.
49. Парыгин Б. Д. Социальная психология: истоки и перспективы. Санкт-Петербург : СПб-ГУП, 2010. 536 с.
50. Пашукова Т. И. О механизмах эмпатии и некоторых ее психических коррелятах. *Вопросы психологии*. 2010. № 7. С. 76.
51. Пашукова Т. И., Троицкая Е.А. Механизмы и функции эмпатии. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. Серия: Образование и педагогические науки. 2010. № 586. С.197-209.
52. Педагогічні технології у неперевній професійній освіті: Монографія / С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. В. Воловик, О. Г. Кульчицька. Л. Є. Сігаєва, Я. Д. Цехмістер та ін. ; за ред. С. О. Сисоєвої. Київ : ВІПОЛ, 2001. 502 с.
53. Петровский А.В. Общая психология. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Просвещение, 1976. 479 с.
54. Петровский А.В. Личность в психологии с позиций системного подхода. *Вопросы психологии*. 1981. № 1. С.57 – 66.
55. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический профессиональный аспект) / под ред.. А. А. Бодалева, Н. В. Васиной. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 324 с.
56. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424с.
57. Роджерс К. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1984. 288 с.
58. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с
59. Славская А. Н. Личность как субъект интерпретации. Дубна : Феникс, 2002. 240 с.

60. Сопиков А.П. Механизм эмпатии. *Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания*. Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. С.89-95.
61. Сухенко Я. В. Тренінг емпатії як спосіб саморегуляції практичного психолога. *Психологія*. Одеса, 2011. Вип. 22. С.155-158
62. Тетерук С. П. Формування механізмів саморегуляції студентів в іншомовному просторі. *Автореф. дис. канд. психол. Наук : 19.00.07* Київ, 2006. 21 с.
63. Фэйдимен Д., Фрейгер Р. Теория и практика личностно-ориентированной психологии : Методика персонального и социального роста. Москва : Б. и., 1996. 430 с.
64. Шевченко Н. Ф. Співвідношення феноменів «сміслоутворення» та «інтерпретація» у ціннісно-смісловому просторі. Актуальні проблеми психології. *Збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. Вип. 42. С.188–194
65. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты) : дис. д-ра. психол. наук. С.- Петерб. гос. ун-т. Санкт-Петербург, 1995. 252 с.
66. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Jaroshev/index.php
67. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. Київ : Либідь, 1996. 262 с.
68. Davis M. H. Measuring individual differences in empathy Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1983. Vol 44 (1). P. 113 – 126.
69. Goldstein A., Michaels G. Empathy Development Training, Consequences. New Jersey-London, 1985. 287 p.

70. Nahari G. The role of perspective-taking in a positive world. Psychology in a positive world: Resources for personal, organizational, and social development. Bucharest : University Press, 2008. P. 77 – 86.
71. Schunk, Dale H.; Ertmer, Peggy A. Boekaerts, Monique (Ed); Pintrich, Paul R. (Ed); Zeidner, Moshe (Ed). (2000). Self-regulation and academic learning: Self-efficacy enhancing interventions. Handbook of self-regulation. – San Diego, CA, US: Academic Press. 783 p.
72. Masłow A. Motywacja i osobowość. Warszawa : PWN, 2006. 286 s.
73. Obuchowski K. Galaktyka potrzeb – psychologia dążeń ludzkich. Warszawa : Zysk i S-ka, 2006. 212 s.
74. Greenspan S., Barenboim C., Chandler M. Empathy and pseudo-empathy: the affective judgments of first and third graders. *J. Gen. Psychol.* 1976. P.77 – 88.
75. Goldstein A. P., Michaels G. Y. Empathy development training, consequences. New Jersey London, 1985. 287 p.
76. Betancourt H. An attribution – Empatt Model of Helping Behavior: behavioral intention and judgments of Help-giving. *Personality and Social Psychology Bulletin.* V. 16. N 3.; Sept. 1990. P.573 – 591